

JACEK WIEWIOROWSKI (Poznań)

Kompetencje późnorzymskiego *vicarius Thraciae* w VI-VII wieku*

W latach 535-536 cesarz Justynian Wielki zreorganizował administrację terytorialną cesarstwa, upraszczając jego strukturę do prefektur i prowincji¹. Wprowadzono wówczas szereg jednostek zarządu terytorialnego, których administratorzy łączyli kompetencje cywilne z funkcją dowódców wojskowych². Justynian reformował też zarząd Bałkanów³. W 535 r. utworzył nowy urząd

* Autor składa podziękowania za pomoc i inspirację A. Gkoutzioukostasowi z Aristotle University of Thessaloniki (AUTH). Tekst rozwija ustalenia przedstawione w referacie pt. „Vicarius Thraciae w VI w.”, wygłoszonym na Konferencji PTH „Świat Starożytny. Państwo i Społeczeństwo”, 23-25 września 2009 r. oraz uwzględnia uwagi zgłoszone podczas dyskusji nad wykładem otwartym autora pt. „Administracja późnorzymskiej diecezji Tracji za Justyniana Wielkiego (527-565)”, wygłoszonego 27 listopada 2009 r., na zaproszenie profesora M. Kokoszki z Katedry Historii Bizancjum Uniwersytetu Łódzkiego.

¹ Zob. najważniejsza Nov. Iust. 8 (535 r.). Por. Bonini (1976); Lounghis – Blysidu – Lampakes (2005) 264 (reg. 1059) z odwołaniami bibliograficznymi. Na temat reform administracyjnych Justyniana por. też Diehl (1901) zwłaszcza 290-313; Bury (1923) 338-345; Bréhier (1949) 106-118; Karayannopoulos (1959) 62-71; Stein (1949) 463-483, 747-756; Jones (1964) zwłaszcza 280-283, 482-483; Vinsky (1975); Thür-Pieler (1977) col. 439-444; Honoré (1978) 117-138 (na marginesie analizy językowej nowel); Puliatti (1980); Hendy (1985) 178-181; Maas (1986); Maas (1992) 17-18; Goria (1995); Evans (1996) 212-213; Franciosi (1998); Roueché (1998b); Mazal (2001) zwłaszcza 315-321; Maraval (2003) 38-40; Sarris (2006) 210-214 (znaczenie w wymiarze ekonomicznym); Gkoutzioukostas-Moniaros (2009) 36-56.

² *Comes Phrygiae Pacatianae, Comes Galatiae Primaе, Comes Orientis*: Nov. Iust. 8, 2, 3, 5; *Praetor Pisidiae, Praetor Lyconiae, Praetor Thraciae*: Nov. Iust. 24-26; *Comes Isauriae*: Nov. Iust. 27; *Moderator Helenopontii, Praetor Paphlagoniae, Proconsul Cappadociae*: Nov. Iust. 28-30; *Proconsul Armeniae Primaе i Ordinarius Armeniae Secundaе, Comes Armeniae Tertiae i Ordinarius Armeniae Quartaе*: Nov. Iust. 31 – na temat zmian w Armenii por. też szerzej w piśmiennictwie polskim ostatnio Wolińska (2008); *Quaestor Iustinianus exercitus*: Nov. Iust. 41, Nov. Iust. 50; *Moderator Arabiae, Proconsul Palaestinae*: Nov. Iust. 102-103; *Moderator Phoeniciae*: Ed. Iust. 4. Osobno zreformowany został zarząd w Egipcie, po 534 r. – między 538/539 lub dopiero w 554 r. (*Augustalis i dux duae Thebaidae* w Egipcie, *dux Libyaе*: Ed. Iust. 13, 1, 2, 19, 23). Por. Demichelli (2000).

³ Zob. na temat organizacji administracji rzymskiej Bałkanów wstępnie <http://soltdm.com/geo/arts/orgprov/orgprov.htm> [dostęp: 10.05.2010]. Na temat wydarzeń poprzedzających wprowadzenie tam reform za Justyniana por. Torbatov (1997) 81-82.

praetor Iustinianus Thraciae, odpowiadający najprawdopodobniej za okolicę tak zwanych Długich Murów Konstantynopola⁴. W roku następnym cesarz zarządził powołanie *quaesturae Iustinianus exercitus*, która obejmowała dolnodunajskie prowincje Scyтіę Mniejszą i Mezję sekunda oraz Karię, Cyklady i Cypr⁵. Po upadku Jana z Kapadocji w 541 r. Justynian wycofał się z części wprowadzonych reform administracyjnych, czego przyczyną okazała się m.in. ich nieefektywność⁶. Najdalej około połowy VI w. zniknęła przypuszczalnie pretura Tracji i powtórnie ustanowiono wikariusza Tracji: βικάριος Θράκης – *vicarius Thraciae*⁷.

W literaturze dominuje opinia, że odtworzony wikariusz Tracji był najprawdopodobniej cywilnym zwierzchnikiem czterech prowincji dawnej diecezji Tracji: *Europa*, *Haemimontus* (tj. *Thracia secunda*), *Rhodopa*, *Thracia* (tj. *Thracia prima*)⁸. Nie dyskutowano jednak dotąd szerzej kwestii zakresu merytorycznego obowiązków tego wikariusza. Przyjrzyjmy się najpierw źródłom, będącym świadectwem działalności *vicarius Thraciae*.

Pierwszym znanym wikariuszem Tracji w VI w. był *Armatus*⁹. Za jego sprawą powstał bliżej nieznaną budynek, wykonany przez przedsiębiorcę budowlanego (ὁ ἐργολάβος) *Chrysafiosa*¹⁰, a fakt ten upamiętniony został wykonaną w marmurze inskrypcją, datowaną na lata 575-576. Została ona znaleziona w Kolarovie, położonym 12 km na południe od Starej Zagory w środkowej Bułgarii, na terenie późnorzymskiej prowincji *Thracia prima*¹¹.

⁴ Nov. Iust. 26. Zob. Wiewiorowski (2010c) z dalszą literaturą. *Długie Mury* zbudowano około 65 km na zachód od Konstantynopola, dzieląc Półwysep Gallipoli. Na temat *Longi Muri* i kontrowersji związanych z datowaniem ich budowy zob. zwłaszcza Capizzi (1969) 202-204; Croke (1982); Haarer (2006) 106-109; Külzer (2008) 507-509. Zob. też niżej.

⁵ Nov. Iust. 41. Haldon (2005) 50 również łączy obie reformy, ale bez dalszej dyskusji. Na temat *quaestura exercitus* por. Torbatov (1997); Curta (2002); Zahariade (2006) 58-61; Wiewiorowski (2006); Gkoutzioukostas–Moniaros (2009); Madgearu (2009) z bibliografią prac jej poświęconych. Zob. też http://en.wikipedia.org/wiki/Quaestura_exercitus [dostęp: 9.03.2010].

⁶ Nov. Iust. 157 (a. 542); Ed. Iust. 8 (a. 548); Nov. Iust. 145 (a. 553). Najlepsze podsumowanie polityki Justyniana w zakresie zmian administracyjnych po 541 r. daje Stein (1949) 747-756, 750-752. Przegląd nowel wprowadzających zmiany organizacji państwa zob. Bonini (1985), zwłaszcza 146-156; Haase (1994); Atkinson (2000); Gkoutzioukostas–Moniaros (2009) 57-65 z dalszą literaturą. Na temat upadku Jana z Kapadocji zob. też Prostko-Prostyński (2008) 165.

⁷ Por. Laurent (1938) 365-368; Stein (1949) 747-748; Jones (1964) 294, 374 i vol. III, 56, p. 60; Haldon (1984) 135 p. 224 (s. 407), 144 i p. 254 (s. 414), 175 p. 358 (s. 444), 538 p. 756; Haldon (2005) 51; Gkoutzioukostas (2009) 116-121; Gkoutzioukostas–Moniaros (2009) 62-64.

⁸ Zagadnieniu temu poświęciłem osobny tekst, złożony do druku w materiałach Konferencji PTH „Świat Starożytny. Państwo i Społeczeństwo”, 23-25 września 2009 r.

⁹ SGLI: 133-134, nr 198: []/ [Φλ(αβίου) Ιουστίνου]/ αἰωνίο[υ] Α[ὐγούσ-]/ του και Αὐτοκράτο-/ ρος ἔτους ἑνδε-/ κάτου και Φλαβίου/ Τιβερίου Κωνσταν-/ τίνου τοῦ εὐτυ-/ χεστάτου ἡμῶν/ Καίσαρος ἔτους δευτέρου ἰνδ(ικτιώνος) θ'./ ἐπὶ Ἀρμάτου βι-/ καρίου Θράκης δι-/ ἅ Χρυσάφιου ἐρ-/ γολάβου. Por. Laurent (1938) 367; Haldon (1984) 538, p. 756; Popescu (1990) 91; Soustal (1991) 311; PLRE IIIa (Armatus 2); Gkoutzioukostas (2009) 117.

¹⁰ Por. Thalheim (1907).

¹¹ Soustal (1991) 311.

Kolejnego znanego wikariusza, *Solomona*, upamiętnia epitafium wykonane w szarym marmurze, datujące jego zgon na 6 listopada 582 r.¹² Zostało ono znalezione w Diocletianopolis (najprawdopodobniej dzisiejsze Hisarya), w środkowej części późnorzymskiej prowincji *Thracia prima*¹³. *Solomon* był najprawdopodobniej μεγαλοπρεστάτος – *magnificus, magnificentissimus*¹⁴, nosił tytuł (honorowy?) *comes*, oddanego (lojalnego – καθωσιομένος) korpusu *domestici*¹⁵ i sprawował urząd wikariusza Tracji.

W literaturze sformułowano koncepcję, że ten wikariusz, będący zarazem *comes domesticorum* mógł być odpowiedzialny za zarząd cywilny i dowództwo wojskowe (w stosunku do *scholae palatinae*) na obszarze między Długimi Murami a Konstantynopolem, w okresie nadzwyczajnego zagrożenia ze strony Awarów¹⁶. Przeciwno tej koncepcji przemawia wymowa pozostałych zachowanych źródeł, które w żaden sposób nie wskazują, aby wikariusze Tracji mogli pełnić komendę nad oddziałami armii i stąd przysługujący *Solomonowi* tytuł κόμης τῶν δομεστίκων mógł mieć charakter honorowy¹⁷. Na Wschodzie przywrócony przez Justyniana *vicarius Ponticae* jednak dowodził oddziałami wojskowymi¹⁸. *Comes Orientis*, pełniący do 535 r. funkcję wikariusza rozległej diecezji *Oriens*, też wykonywał pewne misje wojskowe¹⁹. Z okresu po przywróceniu mu wcześniejszych uprawnień w 542 r. (Nov. Iust. 152) znany jest przypadek komesa Wschodu, który z pewnością pełnił funkcje dowódcze wobec jednostek wojskowych²⁰.

Biorąc pod uwagę powyższe przykłady oraz mając na uwadze, że oddziały *scholae* miał w VI w. nadal znaczenie wojskowe, nie jest wykluczone, że βικάρτος Θράκης *Solomon* był mimo wszystko również ich komendantem lub *in vacante*²¹. Według odosobnionego poglądu *Solomon* jest nawet tożsamy z in-

¹² SGLI: 159-160, nr 227: + Ἐνθάδε κατάκιτε/ Σολομῶν ὁ τῆς μεγ(α)λοπ(ρεπου)ς/ μνήμ(ης) γενάμ(ενος)/ κόμ(ης) τῶν κ(αθω)σιομένων/ δομεσ(τίκων κ(αί) βικάρ(ιος) Θράκης/ τε(λευτή)σας) μη(νός)/ Νοεμβρ(ίου) ζ', ἰνδ(ικτιώνος) α', βασι-/ λ(είας) τοῦ δεσπ(ότου) ἡμῶν Φλ(αβίου)/ Τιβερίου Μαυρικίου ἔτους α'. Por. Laurent (1938) 365-367; Haldon (1984) 135, p. 224 (s. 407), 144 i p. 254 (s. 414), 175 p. 358 (s. 444); Popescu (1990) 92; Soustal (1991) 245; PLRE III b (Solomon 5); Gkoutzioukostas (2009) 119.

¹³ Soustal (1991) 245-246.

¹⁴ Do połowy VI w. był on świadectwem przynależności do kategorii honorowej *illustris*, później stosowany był również wobec innych osób. Por. Koch (1903) 45-58; Hanton (1927-1928) 103-106.

¹⁵ Na temat znaczenia terminu καθωσιομένος por. Koch (1903) 72; Hanton (1927-1928) 76-77, 94. Na temat *domestici* zob. np. Grosse (1920) 138-143; Diesner (1968); Southern-Dixon (1996) 56-61.

¹⁶ Haldon (1984) 144: „Now vicar of Thrace (or Praetor [sic!]) was responsible for the area between the Long Walls and Constantinople, and commanded also a military force at least in theory”. O zagrożeniu ze strony Awarów w końcu VI w. zob. np. Pohl (2002) 58-88, 128-162; Whitby (1988) 138-183.

¹⁷ Por. PLRE III b (Solomon 5).

¹⁸ Ed. Iust. 8 (a. 548). Zob. Lounghis – Blysidu – Lampakes (2005) 325 (reg. 1337) z dalszymi wskazówkami bibliograficznymi.

¹⁹ Por. Petit (1955) 253-258; Olszaniec (2007); Filipczak (2009) 92-94, 213. Nov. Iust. 8 (a. 535) znacznie ograniczyła jego kompetencje.

²⁰ PLRE IIIa (Bonosus 2 – w latach 609-610).

²¹ Haldon (1984) 119-128, 175, p. 358 (s. 444).

nym Solomonem, dowódcą wojskowym w Sirmium (dzisiejsza Sremska Mitrovica w Serbii), krytykowanym przy okazji obrony miasta przed Awarami przez Menandra Protectora (fr. 66) w 581/582 r.²² Byś może był krewnym justyniańskich dowódców o tym samym imieniu (ojca i syna)?²³

Z wykonanej w bloku marmuru inskrypcji greckiej, poświęcającej budowę *praetorium*²⁴, znany jest też *vicarius* Φλαβίος Μαρκιάνος/*Flavius Marcianus*; odnaleziono ją w miejscowości Ainos (dzisiejsze Enez), położonej na terenie prowincji *Rhodope*, 3 km od otwartego akwenu Morza Czarnego, 8 km od Sees²⁵. Początkowo inskrypcję datowano również na V-VI w.; ostatnio jednak, opierając się na tytulaturze tego wikariusza – λαμπροτάτος/*clarissimus*, charakterystycznej dla wikariuszy diecezjalnych w IV w., sugeruje się, że pochodzi ona w istocie z IV w.²⁶

Kłopotliwa w interpretacji jest tytulatura drugiej wzmiankowanej przez inskrypcję postaci, która miała zbudować *praetorium*: Φλαβίος Ουαλερίος Στεφανίος/*Flavius Valerius Stefanius* jest obdarzony bowiem tytułem μεγαλοπρεπστάτος ήγεμών. Termin ήγεμών był wówczas stosowany najczęściej jako grecki odpowiednik łacińskiego *praeses provinciae*, będącego tytułem większości późnorzymskich namiestników prowincjonalnych²⁷. Nie przysługiwał im jednak przydomek μεγαλοπρεπστάτος – *magnificus, magnificentissimus*, który do połowy VI w. stosowany był tylko wobec *illustres*²⁸. Próbując rozwikłać tę zagadkę, przyjmuje się, że w świetle inskrypcji *Flavius Valerius Stefanius* był zapewne gubernatorem prowincji Tracji, na terenie której ją znaleziono, a tytulatura jest świadectwem mieszania tytułów honorowych w okresie, gdy stopniowo odstępowano od ich stosowania w VI w.²⁹

Tekst inskrypcji, a zwłaszcza kolejność wymienienia w nim urzędników – najpierw βικάριος a następnie ήγεμών – wskazuje na częściową zasadność tej argumentacji. Biorąc kolejność wymieniania postaci w tekście inskrypcji, błędny jest też z pewnością pogląd, że *Fl. Val. Stefanius* był *magister militum* w Tracji, który to oficer stał wyżej w hierarchii od wikariuszy diecezjalnych³⁰.

²² Whitby (1988) 88 p. 56 (podaje jednak fr. 27,3,10-12?). Według PLRE IIIb (Solomon 4) – *dux*. Na temat upadku Sirmium por. szerzej np. Pohl (2002) 70-75.

²³ Por. V. Beševliev [w:] SGLI, s. 160. Zob. PLRE IIIb (Solomon 1; Solomon 2).

²⁴ Na temat budynku *praetorium*, jako siedziby rzymskiego urzędnika zob. Egger (1966); Lavan (2001); Alessio (2006).

²⁵ Kaygusus (1986) 67, nr 4; Asdracha (1998) 287-289, nr 117: [Εκτίσθη πρετώ-/ριων [επι Φλ(αβίου) Μαρκία-/νου τοῦ λαμπρο(τάτου) βικα-/ρίου καὶ Φλ(αβίου) Ο[υ]αλ(ερίου)/Στεφανίου τ[οῦ]/μ(εγαλο)πρ(επεστάτου)] ήγεμόν(ος). Zob. Soustal (1991) 172; Feissel (2000) 595, nr 810; Gkoutziokostas (2009) 118, p. 53; Gkoutziokostas–Moniaros (2009) 63, p. 200 z dalszą literaturą. Na temat Ainos zob. Soustal (1991) 170-172.

²⁶ Zob. Kaygusus (1986) 67; Asdracha (1998) 287-289; Feissel (2000) 595; Gkoutziokostas (2009) 118, p. 53; Gkoutziokostas–Moniaros (2009) 63, p. 200.

²⁷ Zob. Du Cange (1943) 134-136, 327-328; Sophocles (1896) 259; Hanton (1927-1928) 67-68; L.S.J. (1948) 254, 447; Chantraine (1968) 119-121; Mason (1974) 111-113.

²⁸ Zob. literaturę cyt. w p. 14.

²⁹ Asdracha (1998) 288-289.

³⁰ Tak: Kaygusus (1986) 67. Na temat *magistri militum*, zob. np. Grosse (1920) 180-191; Demandt (1970) – w tym *per Thracias*, zwłaszcza col. 719-721, 743-744, 753-755.

Ten stopień wojskowy określany był zresztą w późnoantycznych źródłach greckich z reguły jako στρατηλάτης lub στρατηγός³¹. *Flavius Marcianus* był stąd zapewne wikariuszem diecezji Tracji a *Fl. Val. Stefanus* namiestnikiem prowincjonalnym³².

Za datowaniem inskrypcji na IV w., najdalej na początek V w. – obok użycia tytułu *clarissimus* wobec wikariusza – przemawia zastosowanie w nich na określenie obu postaci systemu *dua nomina*, który stopniowo wychodził z użycia w późnym antyku³³. *Nomen Flavius* był wówczas świadectwem przynależności do grupy cywilnych funkcjonariuszy imperium. Znaczące jest też występowanie u *Fl. Val. Stefanus* *gentilicium Valerius*; po IV w. nie są bowiem znane wypadki jego stosowania na terenie wschodnich Bałkanów³⁴. Pośrednim dowodem na wczesne datowanie inskrypcji jest też zastosowanie w inskrypcji terminu *pretorium* na określenie siedziby wikariusza bądź namiestnika prowincjonalnego; w okresie późnoantycznym jest on bowiem stopniowo wypierany przez określenie *palatium*, pierwotnie odnoszące się do siedziby cesarskiej³⁵.

Poza inskrypcjami kilku wikariuszy Tracji znanych jest jedynie z pieczęci, znalezionych w różnych miejscowościach na terenie Bałkanów i datowanych na VI-VII w.³⁶

W kolejności alfabetycznej pierwszego można wymienić *Adrianosa*, któremu przypisywane być mogą trzy pieczęcie: dwie opublikowane, zawierające na awersie ułożony w kształcie krzyża monogram wikariusza³⁷, oraz niepublikowana, znaleziona we wsi Javorovo (przypuszczalnie antyczne Abroba, u podnóża Rodopów, a więc na terenie późnoantycznej prowincji *Thracia*)³⁸. Jeszcze jedna podobna w treści pieczęć datowana jest jednak na schyłek VII w.³⁹

Kolejny wikariusz Tracji znany z materiału sigillograficznego to *Ioannes*, któremu przypisuje się z kilka pieczęci, zawierających mieszane, łacińsko-

³¹ Zob. też Hanton (1927-1928) 126-127; Guiland (1967); Guiland (1967); Durlat (1979).

³² Na temat *vicarius Thraciarum* zob. Gkoutzioukostas (2009); Wiewiorowski (2010b).

³³ Keenan (1973-1974); Łajtar (1999), zwłaszcza 385-386.

³⁴ Zob. Minkova (2000) 93-96.

³⁵ Zob. Alessio (2006). Nie można jednak przyjmować, że dowodzi tego brak źródeł na temat działalności budowlanej namiestników na terenie Bałkanów w VI-VII w. Z tego okresu znanych jest tylko kilku gubernatorów. Zob. PLRE IIIa-b *fasti* (z pewnością namiestnikami prowincjonalnymi na Bałkanach byli dwaj: s.v. *Agerochius* i *Iustinianus 2* – obaj w dolnodunajskiej prowincji *Mezja Sekunda*). Zob. też Wiewiorowski (2007b) 319.

³⁶ Por. ogólnie na temat sfragistyki bizantyńskiej Šandrovskaja (1990), a na temat znalezisk z okresu wczesnobizantyńskiego na Bałkanach por. np. Barnea (1985); Jordanov: (1987); (2003). Na temat wydań poniżej omawianych pieczęci zob. też Gkoutzioukostas–Moniaros (2009) 63, p. 201 z odwołaniem do dalszej literatury.

³⁷ Zacos-Veglery (1972) nr 2798 a i b (awers monogram w kształcie krzyża: Ἀρδιανοῦ; rewers w trzech liniach: βικαρίου Θρακίας. Por. PLRE IIIa (Hadrianus 3); dopuszczając lekcję Ἰορδανοῦ).

³⁸ Znajduje się ona obecnie w Muzeum Archeologicznym w Płowdiv. Dane na temat pieczęci podane przez profesora I. Jordanova w mailu z 29.04.2007. Na temat Abroba zob. Soustal (1991) 159.

³⁹ Laurent (1938) 367 (awers monogram: Ἀρδιανοῦ; rewers w trzech liniach: βικαρίου Θρακίας. Por. Haldon (1984) 538; PLRE IIIa (Hadrianus 3); Gkoutzioukostas (2009) 119.

greckie liternictwo, w części przypadków opatrzone symbolem krzyża⁴⁰. Pieczęcie te znaleziono m.in. niedaleko miejscowości Šivačevo, 24 km na zachód od dzisiejszego Sliven⁴¹ oraz na terenie antycznego Agathopolis (dzisiejszy Akhtopol, 56 km na południe od współczesnego Burgas na wybrzeżu Morza Czarnego)⁴². Obie miejscowości położone są na terenie późnorzymskiej prowincji *Haemimontus*. Mieszane, łacińsko-greckie liternictwo może sugerować pochodzenie *Ioannesa* z łacińskojęzycznej części imperium rzymskiego (zachodnich Bałkanów?)⁴³. Z kolei zapisany greką łaciński termin *notarius* oznaczał formalnie stenografa na dworze cesarskim; w wypadku *Ioannesa* był to zapewne tytuł honorowy⁴⁴.

Ponadto, pieczęcie βικάριος *Heraklitosa* i *vicariu[s] Thr[a]cis* o imieniu *Sostratianos*, z monogramami w kształcie krzyża były oferowane do sprzedaży w ramach aukcji internetowej; ich wiarygodności nie udało się dotąd zweryfikować, aczkolwiek sugerowane jest zasadnie, że pochodzą one z VII w.⁴⁵ Opinia ta zgodna jest z akceptowanym powszechnie w piśmiennictwie poglądem, że dominacja rzymska nad Bałkanami ulegała erozji w ostatnich dekadach VI w. i jej zmierzch nastąpił stopniowo w pierwszych dziesięcioleciach VII w.⁴⁶ Władzy rzymskiej podlegały przy tym obszary nad brzegiem Morza Egejskiego i rejon Konstantynopola, a pewna forma zwierzchnictwa nad bałkańskimi wybrzeżami Morza Czarnego utrzymywała się i w okresie późniejszym⁴⁷.

Późnorzymscy wikariusze diecezjalni zdawali się zastępować prefektów pretorium w ich głównych funkcjach⁴⁸. Byli oni odpowiedzialni za kontrolę

⁴⁰ Zacos-Veglery (1972) nr 2802 a (awers monogram: Ἰωάννου νοταρίου; rewers w trzech liniach: et vicarii T<h>raciae); Zacos-Veglery (1972) nr 2802 b (awers monogram: Ἰωάννου; rewers w trzech liniach: et vicarii Thracis); Jordanov (2003) nr 35.1. A. a-c (awers monogram: + Ἰωάννου νοταρίου; rewers w trzech liniach: [καὶ] vicarii Thracis; Jordanov (2003) nr 35.1. B (awers monogram: + Ἰωάννου νοταρίου; rewers w trzech liniach: et vicarii Thracis /B). PLRE IIIa (Ioannes 139 – cytuje tylko pieczęcie wydane w: Zacos-Veglery (1972). Na temat pieczęci wydanych Jordanov (2003) nr 35.1. A i B zob. też wcześniejsze edycje cyt. przez Gkoutzioukostas (2009) 119, p. 58.

⁴¹ Jordanov (2003) nr 35.1. A. a; Jordanov (2003) nr 35.1. B. a. Por. Soustal (1991) 270.

⁴² Jordanov (2003) 35.1. A. b. Por. Soustal (1991) 168-169.

⁴³ Warto jednak pamiętać, że mieszane łacińsko-greckie liternictwo występowało stosunkowo rzadko w pieczęciach bizantyńskich i zazwyczaj dotyczyło łacińskojęzycznej części imperium. Zob. np. Nesbitt (1991).

⁴⁴ Mason (1974) 69-70; Burgmann (1993). Zob. też Teitler (1985) na temat ewolucji statusu i znaczenia roli notariuszy (oraz *exceptores*) do 450 r.

⁴⁵ Ἡρακλ[ί]του βικαρίου; Σωστράτιανου vicariu Thr[a]cis <http://www.coinarchives.com> [dostęp: 3.05.2009 – nr 1270-1271]. Por. Gkoutzioukostas (2009) 120-121; Gkoutzioukostas-Moniaros (2009) 63, p. 201.

⁴⁶ Por. Madgearu (1997); Zahariade (2006) 31-36 z dalszą literaturą. Koniec władztwa bizantyńskiego na Bałkanach dostrzegalny też przez pryzmat zaniku izolowanych znalezisk skarbów monet na przełomie VI i VII w. Zob. ostatnio Morrisson – Popović – Ivanišević (2006) 75-93.

⁴⁷ Zob. np. Lilie (1977); Karayannopoulos (1994), zwłaszcza s. 10-13.

⁴⁸ Zdanie jest parafrazą wypowiedzi Jones (1964) 47 oraz Barnwell (1982) 64. Zob. na temat wikariuszy tylko z nowszej literatury: Ensslin (1958); De Martino (1967) 268-276; Arnheim (1970); Dupont (1973); Noethlichs (1982); Migl (1994); Kuhoff (2001) 371-381; Zuckerman (2002); Porena (2003) 165-186.

gubernatorów prowincjonalnych, nadzorowali pobór podatków oraz sprawowali prawdopodobnie funkcję sądu odwoławczego od orzeczeń sądów namiestników prowincji⁴⁹.

W wypadku diecezji Tracji *appelationes* płynące od wyroków namiestników prowincji *Europa*, *Haemimontus* (tj. *Thracia secunda*) i *Rhodopa* rozpatrywał z pewnością *praefectus urbi* Konstantynopola (CTh. 1, 6, 1 = C. 7, 62, 23 – a. 361)⁵⁰. Oznacza to, że *vicarius Thraciae* w VI w. nie mógł być tak zaabsorbowany zagadnieniami sądownictwa jak *vicarius Thraciarum* funkcjonujący do schyłku V w. Jurysdykcja tego ostatniego rozciągała się ponadto nad prowincjami *Moesia secunda* i *Scythia Minor*, które jak wskazano wyżej weszły w 536 r. w skład *quaesturae Iustinianus exercitus* i podlegały w tym zakresie jurysdykcji kwestora armii⁵¹.

Obecność wikariusza Tracji w VI w. na terenie podległym sądownictwu apelacyjnemu prefekta Konstantynopola (*Ioannes* – w prowincji *Haemimontus*) odpowiada koncepcji, że wikariusze diecezjalni nie sprawowali głównie funkcji sędziów apelacyjnych⁵². Intrygujące jest również to, że *Armatos*, jeden z dwóch wikariuszy wzmiankowanych przez źródła znalezione na obszarze prowincji *Thracia*, był odpowiedzialny za prace budowlane na jej terenie (drugi – *Solomon* – najwyraźniej zmarł tam i został pochowany). Także *Flavius Marcianus*, *vicarius Thraciarum*, w IV w. zajmował się pracami budowlanymi – wspólnie z namiestnikiem prowincji *Flaviusem Valeriussem Stefaniusem* przypisywane jest mu zbudowanie *praetorium*. Być może nowy wikariusz Tracji właśnie budownictwem oraz zagadnieniami związanymi z poborem świadczeń zajmował się w większym stopniu niż wymiarem sprawiedliwości? Przykład *Solomona*, będącego też *comes domesticorum* – pod warunkiem, że nie był to tytuł honorowy! – dowodzić może, że w sytuacjach nadzwyczajnych nie wahano się rozszerzać kompetencji wikariusza Tracji w VI w. na sprawy wojskowe. Urzędnicy ci musieli być ważnymi osobistościami, skoro wszystkie wzmiankujące ich inskrypcje wykonane zostały starannie, z użyciem importowanego w głąb Półwyspu Bałkańskiego marmuru⁵³.

Analizując kwestię kompetencji βικαρίος Θρακίας, wskazać można na jeszcze jedno zagadnienie. Bałkany były stale poddane niebezpieczeństwu najazdów barbarzyńskich, które były też jedną z przyczyn skłaniających Justyniana do reorganizacji administracji na Bałkanach, przedsięwziętej w latach

⁴⁹ Por. nt. apelacji w okresie późnoantycznym ostatnio Pergami (2000) (w tym na temat wikariuszy: 409-412 z wątpliwościami na temat tego czy rozpatrywali oni apelacje od wyroków gubernatorów).

⁵⁰ Por. Thür – Pieler (1977) col. 421-426, zwłaszcza 425; Dagron (1984) 226-239, zwłaszcza s. 230, p. 3-4; Pergami (2000) 422-424; Filipczak (2009) 41-43.

⁵¹ Zob. z odwołaniami do źródeł: Wiewiorowski (2006); Gkoutzioukostas–Moniaros (2009) 187-207 z dalszą literaturą.

⁵² Zob. Pergami (2000) 410-412.

⁵³ Zob. Skoczylas – Żyromski (2005), 119-147, zwłaszcza s. 127-131, 136-144 z dalszą literaturą. Zwraca zwłaszcza uwagę epitafium *Salomona*, które ma charakter fundacji prywatnej.

535-536⁵⁴. Powtarzające się najazdy barbarzyńców, obok braków w stanach osobowych armii, spowodowanych też wojnami na Zachodzie i z Persją⁵⁵, były jedną z przyczyn rozpoczęcia zakrojonego na szeroką skalę programu budownictwa obronnego na Bałkanach; nie jest bowiem wykluczone, że program podjęty za Justyna I i w pierwszych latach rządów Justyniana, kontynuowano do lat pięćdziesiątych VI w.⁵⁶

Według Prokopiusza z Cezarei cesarz zbudował tylko na samym całym odcinku naddunajskim 85 twierdz, a łącznie utworzył lub odnowił około 600 miejsc umocnionych (mury, fortece, fortyfikacje miejskie etc.) na obszarze limesu i w głębi półwyspu⁵⁷. Symbolicznym wyrazem silnych związków Justyniana z Bałkanami było ufundowanie miasta Justiniana Prima (najprawdopodobniej dzisiejszy Caričin Grad), niedaleko jego miejsca urodzenia (Taurasion-Taor?), przeniesienie tam siedziby prefektury Illyricum z Salonik i ustanowienie arcybiskupstwa (Nov. Iust. 11 – a. 535)⁵⁸. Z pobudek religijnych Justynian promował też budownictwo sakralne; przykładem takiej budowli jest eksplorowana przez poznańskich badaczy bazylika w Švistov (antyczne Novae), położonym nad dolnym Dunajem⁵⁹.

Sytuację na Bałkanach komplikował fakt, że kilka lat po reformach administracyjnych, wprowadzonych przez Justyniana w latach 535-536 i rozpoczęciu programu budownictwa obronnego, Bałkany ucierpiały w trakcie nawracających po 541-542 r. epidemii zarazy⁶⁰. Warunki działania struktur administracyjnych na Bałkanach komplikować mogły również notowane na całym globie w latach 535-542 anomalie klimatyczne, wywołane przez zwiększoną aktywność wulkaniczną lub upadek ciał kosmicznych, które prowadziły

⁵⁴ Ich świadectwem jest też Nov. Iust 50 (a. 537), która wskazuje na niebezpieczeństwa ze strony barbarzyńców na jakie narażeni byli mieszkańcy Cyklad, Karii i Cypru, podróżujący do siedziby *quaestor exercitus* w Odessos. Być może opis ten dotyczył też podróży lądem w południowej części na Bałkanach. Zob. Croke (2001) 73.

⁵⁵ W części za spadek liczebności armii odpowiedzialna jest też są fale zarazy. Zob. niżej. Por. Teall (1965); Fotiou (1988); Whitby (1995), zwłaszcza 92-110; Haldon (2005) 53-54.

⁵⁶ Zob. Torbatov (1997) 83-84, za Ivanov (1983); por. także Ivanov (1984). Zob. na temat tych prac np. Beševliev (1970); Patoura-Hatzopoulos (1980); Biernacka-Lubańska (1982) 217-222; Barnea (1991) 204-208, 267-279; Curta (2001b) 150-169, 181-189; Grotowski (2006) zwłaszcza s. 68, 300-305, 325; Curta (2006) 37-38; Turlej (2007) 198, 217-218, 240-241; Turlej (2010) – z krytyką opierającego się prawie wyłącznie na danych archeologicznych Curta (2001b) i Curta (2006).

⁵⁷ Procopius *De Aedificiis* 4. Zob. Beševliev (1970) i ostatnio Grotowski (2006) 300-302. Na temat różnych aspektów pracy Prokopiusza zob. też numer czasopisma *Antiquité Tardive* 8 (2001): *De Aedificiis. le texte de Procop et les réalités*.

⁵⁸ Zob. Grotowski (2006) 176 p. 306, z odwołaniami do obszernej literatury na temat Justiniana Prima. Na temat Nov. Iust. 11 zob. Lounghis – Blysidu – Lampakes (2005) 263 (reg. 1056) z dalszymi wskazówkami bibliograficznymi.

⁵⁹ Zob. Curta: (2001a), (2001c). Na temat bazyliki w Novae por. Parnicki-Pudełko (1995).

⁶⁰ Por. Allen (1979); Durliat (1989); Stathakopoulos (2004) 110-165; Horden (2005); Antoniou – Sinakos (2005); Sarris (2006) 217-219.

do zmniejszonego nasłonecznienia, surowych zim, zmniejszonych opadów, a w konsekwencji słabych zbiorów roślin uprawnych⁶¹.

Wysiłek finansowy związany z akcją fortyfikacyjną – spoczywający przynajmniej w części na ludności miejscowej – mógł być jedną z ważnych przyczyn późniejszego schyłku potęgi rzymskiej na Bałkanach, aczkolwiek poziom i sposób życia na wsi nie ulegał przypuszczalnie większym zmianom w całym okresie późnoantycznym⁶². Najdalej na przełomie V-VI w. większość miast naddunajskich, a następnie i wewnątrz półwyspu – poza handlowymi ośrodkami na wybrzeżu – przypominać zaczęła późniejsze miasta bizantyńskie, skupione wokół kościołów i centrum administracyjnego wraz z garnizonek wojskowym; na wsi obserwowany jest zaś zanik wielkiej własności.

Rzeczywisty zakres kompetencji wikariusza Tracji, jako zwierzchnika prowincji *Europa*, *Haemimontus*, *Thracia* i *Rhodope* w VI w., pozostać musi na razie w sferze przypuszczeń. Być może *vicarii Thraciae* powoływani byli od połowy VI w. także po to, by pełnić nadzór nad budownictwem obronnym? Z pewnością wymagał on sprawnego zarządu, także na obszarze wschodnich Bałkanów, której nie mogli zapewnić ani zaabsorbowani swymi zwykłymi obowiązkami namiestnicy prowincji⁶³, ani ograniczony terytorialnie urząd pretora Tracji czy zajmujący się głównie aprowizacją armii *quaestor exercitus*. Być może też w sytuacjach nadzwyczajnych – jak w wypadku *Solomona* – wikariusz Tracji mógł być może skupiać w swych rękach komendę nad stacjonującymi w regionie oddziałami wojskowymi?

Przykład *βικαρίος Θρακίας* po raz kolejny dowodzi, że zasady organizacji państwa późnorzymskiego nie były tak sformalizowane, jak zdają się prezentować w świetle zachowanych źródeł prawniczych. Wniosek taki koresponduje z charakterystyczną dla rzymskiej tradycji państwowej pewną niestabilnością zasad organizacji państwa i brakiem zawsze potrzeby wyznaczania ścisłych, prawnych podstaw podejmowania decyzji przez urzędników cesarskich i względną nietrwałością obyczajów w tym zakresie⁶⁴. Pomieszenie kompetencji między urzędnikami było wręcz praktykowaną w późnym Cesarstwie metodą sprawowania rządów, zakładającą wzajemne kontrolowanie się różnych działów administracji i zakładającą podejmowanie działań *ad hoc* – w zależności od aktualnych potrzeb.

⁶¹ Zob. m.in. Farquharson (1996); Koder (1996); Axboe (1999); Wohletz (2000); Antoniou – Sinakos (2005); Arjava (2005) – przekonywająco jednak przeciwko zbyt daleko idącym sugestiom na temat rozmiarów i skutków anomalii klimatycznych; Horden (2005).

⁶² Por. tylko z nowszych prac: Poulter (1996); Curta (2001a); Curta (2001b) 120-169; Liebeschuetz (2001) 284-291; Popescu (2005); Poulter (2002); Liebeschuetz (2007); Turlej (2007) 200-225, 234-241 (ślusnie jednak dystansując się od katastroficznej wizji sytuacji na Bałkanach przed latami 40. VI w.).

⁶³ Zob. syntetycznie De Martino (1967) 277-289; Roueché (1998a). Por. też poświęcony im w całości numer *Antiquité Tardive* 6 (1998): *Les gouverneurs de province dans l'antiquité tardive*.

⁶⁴ Zob. szerzej Wiewiorowski (2010a).

Bibliografia

Źródła

- Asdracha C. (1998), *Inscriptions chrétiennes et proto-byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-XVe siècles). Présentation et commentaire historique*, III, Athènes.
- C. – Codex Iustinianus, wyd.: P. Krueger (ed.), *Corpus Iuris Civilis*, t. II, Berolini 1954.
- C.Th. – Codex Theodosianus, wyd.: Th. Mommsen, P.M. Meyer (ed.), *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, t. I-II, Berolini 1954.
- Ed. Iust. – Edictum Iustiniani: wyd.: R. Schoell (ed.), *Corpus Iuris Civilis*, t. III, Berolini 1954.
- Hierocles, *Synecdemus* – wyd.: E. Honigmann (ed.), *Le Synecdémos d'Hiéroclès et l'opuscule géographique de George de Chypre. Texte commentaire et cartes*, Bruxelles 1939.
- Jordanov I. (2003), *Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofia.
- Menander Protector, *fragmenta*, wyd.: C. Müller (ed.), *Fragmenta historicorum Graecorum* t. IV, Parisii 1851, col. 200-269; R.C. Blochley (ed.), *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool 1985.
- Nov. Iust. – Novella Iustiniani, wyd.: R. Schoell (ed.), *Corpus Iuris Civilis*, t. III, Berolini 1954.
- Procopius *De Aedificis* – Procopius Caesariensis, *De Aedificis libri VI*, wyd.: J. Hauriy (ed.), *Opera Omnia*, t. IV, Lipsiae 1964; Prokopiusz z Cezarei, *O budowlach*, przełożył P.Ł. Grotowski, Warszawa 2006.
- SGLI – V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin 1964.
- Zacos G. – Veglery A. (1972), *Byzantine lead seals*, Basel.
<http://www.coinarchives.com> [dostęp: 3.05.2009 – nr 1270-1271]

Literatura

- Skróty** (czasopisma podane zostały według skrótów przyjętych w *l'Année philologique*):
- DNP – P. Cancik, H. Schneider (ed.), *Der Neue Pauly*, Stuttgart 1996-2003.
- LexMA – R.-H. Bautier [et al.] (ed.), *Lexikon des Mittelalters*, Stuttgart 1977-1999, w: Brepolis Medieval Encyclopaedias (Lexikon des Mittelalters Online. <http://bu-169.bu.amu.edu.pl/han/Brepolis/apps.brepolis.net/lexiema/test/Default2.aspx> [dostęp: 30.03.2010]).
- LSJ – H.G. Lidell – R. Scott [et al.], *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1948⁹.
- PLRE II – J.R. Martindale (ed.), *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. 2, Oxford 1980.
- PLRE IIIa/b – J.R. Martindale (ed.), *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. 3 a-b, Oxford 1992.
- RE – *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*, Stuttgart 1894-1980.
- Alessio S., (2006), „‘Praetorium’ e ‘palatium’ come residenze di imperatori e governatori”, *Latomus* 65, 679-689.
- Allen P. (1979), „The ‘Justinianic’ plague”, *Byzantion* 49, 5-20.
- Antoniou I., Sinakos A.K. (2005), „The Sixth-Century Plague, Its Repeated Appearance until 746 AD and the Explosion of the Rabaul Volcano”, *ByzZ* 98, 1-4.
- Arjava A. (2005), „The Mystery Cloud of 536 CE in the Mediterranean Sources”, *DOP* 59, 73-94.
- Arnheim M.T.W. (1970), „Vicars in the Later Roman Empire”, *Historia* 19, 593-606.
- Atkinson J. E. (2000), „Justinian and the Tributations of Transformation”, *A Class* 42, 15-32.

- Axboe M. (1999), „The year 536 and the Scandinavian gold hoards”, *Medieval archaeology* 43, 186-188.
- Barnea A. (1991), „La Dobruđja aux IVe–VIIe siècles n.è.”, w: A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobruđja Romana*, Bucarest, 154-317.
- Barnea I. (1985), „Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien”, *Byzantina* 13, 298-311.
- Barnwell P.S. (1982), *Emperors, Prefects and Kings. The Roman West, 395-565*, London.
- Beševliev V. (1970), *Zur Deutung des Kastelnamen in Prokops Werk ‚De Aedificiis‘*, Amsterdam.
- Betz A. (1936), „Thrake (römisch)”, w: RE 11, 2, col. 452-472.
- Biernacka-Lubańska M. (1982), *The Roman and Early-Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace*, Wrocław.
- Bonini R. (1976), *Ricerche sulla legislazione giustiniana dell'anno 535. Nov. Justiniani 8: Venalità delle cariche e riforme dell'amministrazione periferica*, Bologna.
- Bonini R. (1985), „L'ultima legislazione pubblicistica di Giustiniano (543-565)”, w: G.G. Archi (red.), *Il mondo del diritto nell'epoca giustiniana: caratteri e problematiche*, Ravenna, 139-171.
- Brandes W. (2004), *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert*, Frankfurt am Main.
- Bréhier L. (1949), *Le monde byzantin*, vol. II, Paris.
- Bucci O. (1998), *Le province orientali dell'impero romano. Una introduzione storico-giuridica*, Romae.
- Burgmann L. (1993), *Notar, Notariat*, w: LexMA 6, col. 1271-1281.
- Bury J. B. (1923), *A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius to the Death of Justinian*, vol. II, London.
- Capizzi C. (1969), *L'imperatore Anastasio I (491-518). Studio sulla sua vita, la sua opera e la sua personalità*, Roma.
- Chantraine P. (1968), *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris (p. 1-2).
- Croke B. (1982), „The Date of the ‘Anastasian Long Wall’”, *GRBS* 20, 59-78.
- Croke B. (2001), *Count Marcellinus and his chronicle*, Oxford.
- Curta F. (2001a), „Limes and Cross: The Religious Dimension of the sixth-century Danube Frontier of the early Byzantine Empire”, *Starinar* 51, 45-68.
- Curta F. (2001b), *The Making of the Slavs: History and Archeology of the Lower Danube Region, c. 500-700 A.D.*, Cambridge–New York.
- Curta F. (2001c), „Peasants as ‘Makeshift Soldiers for the Occasion’: Sixth-century Settlement Patterns in the Balkans”, w: T.S. Burns, J.W. Eadie (red.), *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*, Michigan, 199-217.
- Curta F. (2002), „Quaestura exercitus: The evidence of lead seals”, *Acta Byzantina Fennica* 1 (N.s.), 9-26.
- Curta F. (2006), „Tworzenie Słowian. Powrót do słowiańskiej etnogenezy”, w: P. Urbańczyk (red.), *Nie-Słowianie o początkach Słowian*, Poznań–Warszawa, 27-55.
- Dagron G. (1984), *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris².
- De Martino F. (1967), *Storia della costituzione romana*, vol. V, Napoli.
- Demandt A. (1970), „Magister militum”, w: RE Supplementum band 12, col. 553-790.
- Demichelli A. M. (2000), „L'amministrazione dell'Egitto bizantino secondo l'Editto XIII”, w: S. Puliatti, A. Sanguinetti (red.), *Legislazione, cultura giuridica, prassi dell'impero d'oriente in età giustiniana tra passato e futuro, Atti del convegno, Modena, 21-22 maggio 1998*, Milano, 417-446.
- Diehl Ch. (1901), *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, Paris.

- Diesner, H.-J. (1968), „Protectores (domestici)”, w: RE Supplementum band 11, col. 1113-1123.
- Ditten H. (1981), „Die Veränderungen auf dem Balkan in der Zeit vom 6. bis 10. Jh. im Spiegel der veränderten Bedeutung von ‚Thrakien‘ und der Namen der Provinzen der Thrakischen Diöcese”, *Byzantinobulgarica* 7, 157-179.
- Du Cange C.F. (1943), *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Lyon 1688 (reed. Paris 1943).
- Dupont C. (1973), „Constantin et les Diocèses”, w: *Studi in memoria di Guido Donatuti* I, Milano, 309-336.
- Durliat J. (1979), „Magister militum – stratelates dans l’empire Byzantin”, *ByzZ* 72 (1979), 306-320.
- Durliat J. (1989), „La peste du VIe siècle, pour un nouvel examen des sources byzantines”, w: *Hommes et richesses dans l’Empire byzantine*, t. I, IVe-VIIe siècle, Paris, 107-113.
- Egger R. (1966), *Das Praetorium als Amtssitz und Quartier römischer Spitzfunktionäre*, Graz–Wien–Köln.
- Ensslin W. (1929), „Spectabilis”, w: RE 3 A2, col. 1552-1568.
- Ensslin W. (1958), „Vicarius”, w: RE 16 A2, col. 2015-2053.
- Evans J.A.S. (1996), *The Age of Justinian, The Circumstances of Imperial Power*, London–New York.
- Farquharson P. (1996), „Byzantium, Planet Earth and the Solar System”, w: P. Allen, E. Jeffreys (ed.), *The Sixth Century End or Beginning*, Brisbane, 263-269.
- Feissel D. (1998), „Vicaires et proconsuls d’Asie du IVe au VIe siècle. Remarques sur l’administration du diocèse asianique au Bas-empire”, *Antiquité Tardive* 6, 91-104.
- Feissel D. (2000), „Bulletin épigraphique. Inscriptions chrétiennes et byzantines”, *REG* 113, 591-611.
- Filipczak P. (2009), *Bunty i niepokoje w miastach wczesnego Bizancjum (IV wiek n.e.)*, Łódź.
- Fotiou A.S. (1988), „Recruitment Shortages in Sixth Century Byzantium”, *Byzantion* 58, 65-77.
- Franciosi E. (1998), *Riforme istituzionali e funzioni giurisdizionali nelle Novelle di Giustiniano. Studi su Nov. 13 e Nov. 80*, Milano.
- Gkoutzioukostas A. (2009), „Η διοίκηση Θράκης κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο”, Πρακτικά του Πανελληνίου Συνεδρίου Ανατολικορωμιωτών, 4-6 Απριλίου 2008, Κομοτηνή: Ανατολική Ρωμυλία (Βόρεια Θράκη). Ιστορία και Πολιτισμός, Thessalonike, 105-121.
- Gkoutzioukostas A.E. – Moniaros X.M. (2009), Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α΄ (527-565): Η περίπτωση της Quaestura Iustiniana Exercitus, Thessalonike.
- González E.G. (1984), „Una aproximación al conocimiento de la administración del siglo IV: la diócesis de Thracia”, *Faventia* 6, 83-98.
- Goria F. (1995), „Giudici civili e giudici militari nell’eta giustiniana”, *SDHI* 61, 449-461.
- Grosse R., (1920), *Römische Militärgeschichte von Galienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin.
- Grotowski P.L. (2006), w: Prokopiusz z Cezarei, *O budowlach*, przełożył P.L. Grotowski, Warszawa.
- Guilland R. (1967): „Les termes désignant le commandant en chef des armées byzantines”, w: R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines*, t. I, Berlin–Amsterdam, 380-404.
- Guilland R. (1976): „Maîtres de la Milice”, w: R. Guilland, *Titres et fonctions de l’Empire byzantin*, London.
- Haarer F.K. (2006), *Anastasius I. Politics and Empire in the Late Roman World*, Cambridge.
- Haase R. (1994), *Untersuchungen zur Verwaltung des spätrömischen Reiches unter Kaiser Justinian I (527 bis 565)*, Wiesbaden.
- Haldon J. (1984), *Byzantine Praetorians: An Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikon and the Tagmata c. 580-900*, Bonn.

- Haldon J. (1993), „Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations”, *DOP* 47, 1-67.
- Haldon J. (2005), „Economy and Administration: How Did the Empire Work?”, w: M. Maas (red.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge, 28-59.
- Hanton E. (1927-1928), „Lexique explicative du Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure”, *Byzantion* 4, 53-136.
- Hausmaniger H (1996), „Adessor”, w: DNP 1, col. 132.
- Hendy M. (1985), *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge.
- Honoré T. (1978), *Tribonian*, London.
- Horden P. (2005), „Mediterranean Plague in the Age of Justinian”, w: M. Maas (red.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Oxford, 134-160.
- Ivanov S. A. (1983-1984), „Oborona Vizantii i geografia barbarskich vtorozeni čerez Dunai v pervoj polovinie VI v.”, I – *Vizantijskij Vremennik* 44, 27-47; II – *Vizantijskij Vremennik* 45, 35-53.
- Jones A.H.M. (1964), *The Later Roman Empire (284-602). A Social, Economic and Administrative Survey*, vol. I-III, Oxford–Cambridge Mass.
- Karayannopulos J. (1959), *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, München.
- Karayannopulos J. (1994), Το Βυζαντινο διοικητικό σύστημα στα Βαλκάνια (4ος-9ος αι), Athens.
- Kaygusuz İ. (1986), „Neue Inschriften aus Ainos (Enez)”, *EA* 8 (1986), 65-70.
- Keenan J.G. (1973-1974), „The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt” p. I, *ZPE* 11, 33-63; p. II, *ZPE* 12, 283-304.
- Koch P. (1903), *Die byzantinischen Beamtenitel von 400 bis 700*, Jena (diss.).
- Koder J. (1996), „Climatic Change in the Fifth and Sixth Centuries”, w: P. Allen, E. Jeffreys (red.), *The Sixth Century. End or Beginning*, Brisbane, 270-285.
- Kuhoff W. (2001), *Diocletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284-313 n. Chr.)*, Frankfurt–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien.
- Külzer A. (2008), *Ostthrakien*, Tabula Imperii Byzantini 12, Wien.
- Laurent V. (1938), „Notes du titulature Byzantine”, *Échos d'Orient* 38, 353-379.
- Lavan L. (2001), „The ‘praetoria’ of civil governors in late antiquity”, w: L. Lavan [et al.] (red.), *Recent research in late antiquity urbanism*, Portsmouth, Rhode Island 2001, 39-56.
- Liebeschuetz J.H.W.G. (2001), *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford.
- Liebeschuetz J.H.W.G. (2007), „The Lower Danube Region under Pressure: from Valens to Heraclius”, w: A. Poulter (red.), *The Transition to Late Antiquity. On the Danube and Beyond*, Oxford, 101-134.
- Lilie R.-J. (1977), „„Thrakien’ und ‚Thrakesion’. Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts”, *JÖByz* 26, 7-47.
- Litewski W. (1998), *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków.
- Loungis T.C. – Blysidu B. – Lampakes St. (2005), *Regesten der Kaiserkunden des Öströmischen Reiches von 476 bis 565*, Nicosia.
- Łajtar A. (1999), „Epigrafika”, w: E. Wipszycka (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, tom III, *Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, Warszawa, 364-416.
- Maas M. (1986), „Roman History and Christian Ideology in Justinianic Reform Legislation”, *DOP* 40, 17-32.
- Maas M. (1992), *John Lydus and the Roman Past. Antiquarianism and Politics in the Age of Justinian*, London.
- Madgearu A. (1997), „The Dawnfall of the Lower Danubian Late Roman Frontier”, *Revue Roumaine d'Histoire* 36, 315-336.
- Madgearu A. (2009), „Un eșalon logistic din armata bizantină din secolul al VI-lea: quaestura exercitus Iustiniani”, *Gândirea militară românească* 20, 189-194.

- Maraval P. (2003), *L'empereur Justinien*, Paris.
- Mason H.J. (1974), *Greek Terms for Roman Institutions. A Lexicon and Analysis*, Toronto.
- Mazal O. (2001), *Justinian I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert*, Köln–Weimar–Wien.
- Migl J. (1994), *Die Ordnung der Ämter. Prätorianpräfektur und Vikariat in der Regionalverwaltung des Römischen Reiches von Konstantin bis zur Valentinianischen Dynastie*, Frankfurt am Main.
- Minkova M. (2000), *The Personal Names of the Latin Inscriptions in Bulgaria*, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Wien.
- Morrisson C., Popović V., Ivanišević V. ([we współpracy z] P. Culierrier, M. Oeconomidou, B. Mitrea, I. Popović, Y. Touratsoglou, J. Youroukova) (2006), *Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)*, Paris.
- Nesbitt J.W. (1991), „Seals”, w: A.P. Kazhdan (red.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, New York–Oxford, vol. III, 1859-1860.
- Niehoff J. (2002), „Thrakes, Thrake, Thraci (Byzantinische Zeit)”, w: DNP 12, col. 484-485.
- Noethlichs K.L. (1982) „Zur Entstehung der Diöcese als Mittelinstanz des spätantiken Verwaltungssystems”, *Historia* 31 (1982), 70-81.
- Olszaniec S.. (2007): „Comes Orientis – Zivil- oder Militärbeamter?”, w: D. Musiał (red.), *Society and Religions. Studies in Greek and Roman History*, Toruń, t. 2, 99-107.
- Parnicki-Pudełko S. (1995), *The episcopal basilica in Novae*, Poznań.
- Patoura-Hatzopoulos S. (1980), „L'œuvre de reconstruction du 'limes' danubien à l'époque de l'empereur Justinien I-er”, *RESE* 18, 95-109.
- Pergami F. (2000), *L'appello nella legislazione del tardo Impero*, Milano.
- Pohl W. (2002), *Die Awaren: ein Steppenvolk im Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.*, München².
- Popescu E. (1990), „Griechische Inschriften”, w: F. Winkelmann, W. Brandes (red.), *Quellen zur Geschichte des frühen Byzanz (4.-9. Jahrhundert). Bestand und Probleme*, Amsterdam, 81-105.
- Popescu E. (2005), „Le village en Scythie Mineure (Dobroudja) à l'époque protobyzantine”, w: J. Lefort – C. Morisson – J.-P. Sodini (red.), *Les villages dans l'empire byzantin (IVe-XVe siècle)*, Paris, 363-380.
- Porena P. (2003), *La origini della prefettura del pretorio tardoantica*, Roma.
- Poulter A. (1996), „The use nad abuse of urbanism in the Danubian provinces during the Later Roman Empire”, w: J. Rich (red.), *The City in Late Antiquity*, London–New York, 99-135.
- Poulter A. (2002), „Economic Collapse in the Countryside and the Consequent Transformation of City into Fortress in Late Antiquity”, w: *The transformation of economic life under the Roman Empire; proceedings of the second workshop of the international network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.–A.D. 476)*, Nottingham, July 4-7, 2001, Amsterdam, 244-259.
- Prostko-Prostyński J. (2008), „*Judicium quinquevirale*”: sąd senatorski w Rzymie i Konstantynopolu: od Gracjana do Justyniana, Poznań.
- Puliatti S. (1980), *Ricerche sulla legislazione regionale di Giustiniano. Io statuto civile e l'ordinamento militare della prefettura africana*, Milano.
- Roueché Ch. (1998a), „The Functions of the Governor in late Antiquity: Some Observations”, *Antiquité Tardive* 6, 31-36.
- Roueché Ch. (1998b), „Provincial Governors and their Titulature in the Sixth Century”, *Antiquité Tardive* 6, 83-89.
- Rubin B. (1960), *Das Zeitalter Justinians*, I Band, Berlin.
- Sarris P. (2006), *Economy and Society in the Age of Justinian*, Cambridge.
- Sophocles E.A. (1896), *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 – to A.D. 1100)*, New York.

- Soustal P. (1991), *Thrakien, (Thrake, Rodope und Haimimontos)*, Tabula Imperii Byzantini 6, Wien.
- Soustal P. (1997), „Thrakien”, w: LexMA 8, col. 736-737.
- Southern P., Dixon K.R. (1996), *The Late Roman Army*, London.
- Stathakopoulos D.Ch. (2004), *Famine and pestilence in the late Roman and early Byzantine empire: a systematic survey of subsistence and epidemics*, Burlington.
- Stein E. (1949), *Histoire du Bas-Empire*, t. II, Paris–Bruxelles–Amsterdam.
- Swoboda W., (1977), „Tracja”, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 6, Warszawa–Wrocław–Kraków–Poznań, 119-123.
- Šandrovskaja V.S. (1990), Byzantinische Sphragistik, w: F. Winkelmann, W. Brandes (red.), *Quellen zur Geschichte des frühen Byzanz (4.-9. Jahrhundert). Bestand und Probleme*, Amsterdam, 65-80.
- Teall J.L. (1965), „The Barbarians in Justinian’s Armies”, *Speculum* 40, 294-323.
- Teitler H.C. (1985), *Notarii and exceptores. An inquiry into role and significance of shorthand writers in the imperial and ecclesiastical bureaucracy of the Roman Empire (from the Early Principate to c. 450 A.D.)*, Leiden.
- Thalheim (1907), „ἐργολάβος”, w: RE 11, col. 436.
- Thür G., P.E. Pieler (1977), „Gerichtsbarkeit”, w: RLAC 10, col. 360-492.
- Torbatov S. (1997), „Quaestura Exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian”, *Archaeologia Bulgarica* 1, 78-87.
- Turlej S. (2002), „Hierokles”, w: O. Jurewicz (red.), *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, Warszawa, 208.
- Turlej S. (2007), „Upadek granicy cesarstwa na Dunaju”, w: S. Turlej (red.), *Barbarzyńcy u bram imperium*, Kraków, 185-246.
- Turlej S. (2010), „Bałkany w cieniu wojen Justyniana? Znaczenie relacji Prokopiusza”, w: E. Dąbrowa, M. Dzielska, M. Salamon, S. Sprawski (red.), *„Hortus Historiae”. Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*, Kraków, 707-718.
- Vinsky K (1975), „Justinian für Rechtseinheit in den Provinzen”, *RIDA* 22, 355-373.
- Whitby L.M. (1988), *The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford.
- Whitby L.M. (1995), „Recruitment in Roman Armies from Justinian to Heraclius (ca. 565-615)”, w: A. Cameron (red.), *The Byzantine and Early Islamic Near East III: States, Resources and Army: Papers of the Third Workshop on Late Antiquity and Early Islam*, Princeton, 61-124.
- Wiewiorowski J. (2006), „Quaestor Iustinianus Exercitus – a Late Roman Army Commander?”, *Eos* 93, 317-340.
- Wiewiorowski J. (2007), *Stanowisko prawne rzymskich dowódców wojsk prowincjonalnych – ‘duces’ w prowincjach ‘Scythia Minor’ i ‘Moesia Secunda’*, Poznań.
- Wiewiorowski J. (2008), *Duces Scythiae Minoris. A Prosopographical Study*, Poznań.
- Wiewiorowski J. (2010a), „Organizacja cesarstwa rzymskiego w V stuleciu: cesarz – armia – prawo”, w: K. Twardowska, R. Kosiński (red.), *Przeobrażenia świata rzymskiego w V wieku. Praca zbiorowa ofiarowana profesorowi Maciejowi Salamonowi*, Kraków [w druku].
- Wiewiorowski J. (2010b), „Vicarius Thraciarum in 4th and 5th centuries (some remarks)”, w: 4° Διεθνές Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών. Βυζαντινή Θράκη: Μαρτυρίες και Κατάλοιπα, Κομοτηνή, 18-22 Απριλίου 2007, Περιλήψεις Κομοτηνή 2007 [w druku].
- Wiewiorowski J. (2010c), „Zakres terytorialny jurysdykcji praetor Iustinianus Thraciae”, w: E. Dąbrowa, M. Dzielska, M. Salamon, S. Sprawski (red.), *„Hortus Historiae”. Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*, Kraków, 685-706.
- Wohletz K. (2000), „Were the Dark Ages Triggered by Volcano-Related Climate Changes in the 6th Century? (If so, was Krakatau volcano the culprit?)”, <http://www.ees1.lanl.gov/Wohletz/Krakatau.htm> [dostęp: 29.04.2010].

- Wolińska T. (2008), „Administracja rzymskiej Armenii w czasach Justyniana I Wielkiego (527-565)”, w: P. Olszewski, K. Borkowski (red.), *Kaukaz w stosunkach międzynarodowych. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, Piotrków Trybunalski, 35-46.
- Zahariade M. (2006), *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam.
- Zuckerman C. (2002), „La haute hiérarchie militaire en Afrique Byzantine“, *Antiquité Tardive* 10, 169-175.